

महाविद्यालयीन ग्रंथालय आणि माहिती साक्षरता (College Library & Information Literacy)

डॉ. जी.पी. उरकुंदे

ग्रंथपाल, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ

भ्रमणध्वनी ९७६५०३४०९७ E mail: dr.urkunde@gmail.com

प्रस्तावना :-

एकविसावे शतक हे माहितीचे ज्ञान युग आहे. या ज्ञान युगामध्ये माहितीवर आधारित ग्रंथालय व्यवसायाला अधिकच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. माहिती ग्रहण करण्याच्या जुन्या पद्धती कालबाह्य झालेल्या आहेत, त्यामुळे नव्याने भर पडणाऱ्या माहितीचा मागोवा घेणे, त्या माहितीचे उपयुक्त ज्ञानात रूपांतर करणे आणि त्या ज्ञानाच्या आधारे समाजाच्या उत्पादकतेत भर घालून मूल्यवृद्धी करणे हे आजच्या युगात आपल्यापुढे फार मोठे आव्हान आहे. आज जगातल्या जवळपास सर्वच देशामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे सर्वच क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण क्रांती घडून आलेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामध्ये भारताचा ४० वा क्रमांक लागतो.

माहिती साक्षरता खरे तर आयुष्यभरातील निरंतर शिक्षणाचे मूळ आहे. ते सर्व क्षेत्रासाठी सर्व शैक्षणिक वातावरणामध्ये तसेच शिक्षणाच्या सर्व स्तरासाठी सारखेच आहे. माहिती साक्षरतेमुळे विद्यार्थ्यांला माहितीच्या आशयावर (Contents) प्रभुत्व मिळते. शिवाय स्वतःला संशोधनात निर्देश करण्याचे सामर्थ्य येते. माहिती साक्षरता ही संकल्पना सर्वप्रथम १९७४ मध्ये पॉल जी. झुरकोस्की यांनी मांडली. सध्या माहिती ही ग्रंथ, नियतकालिके, शोधनिबंध, ई-बुक्स, सी.डी., इंटरनेट अशा वेगवेगळ्या माध्यमातून प्रकाशित होत आहे. आपणाला हवी असेलेली माहिती ही कोणत्या साधनामध्ये आहे, उपयोग कसा करावा, हे आव्हान आपल्या सगळ्यांच्या समोर आहे. त्यासाठी विशेष कौशल्याची गरज भासते. त्यासाठीच माहिती साक्षरता ही संकल्पना पुढे आलेली आहे.

माहिती साक्षरता (Information Literacy) :-

अमेरिकन लायब्ररी असोशिएशनने १९८९ मध्ये केलेली व्याख्या खालीलप्रमाणे –

“माहिती साक्षरता म्हणजेच अशा विविध क्षमतांचा समूह की, ज्यामध्ये व्यक्ती आपणस हव्या असणाऱ्या माहितीची गरज ओळखू शकतो, तसेच अशी आवश्यक माहिती शोधण्याची, तिचे मूल्यमापन करण्याची आणि ती परिणामकारकपणे वापरण्याची क्षमता प्राप्त करू शकतो.”

बर्चिनल यांनी खालीलप्रमाणे माहिती साक्षरतेची व्याख्या केलेली आहे –

“माहिती साक्षर होण्याकरिता नवकौशल्यांचा संच आवश्यक असतो. यामध्ये समस्या सोडविण्यासाठी तसेच कार्यक्षमपणे आणि प्रभावीपणे निर्णय घेण्याकरिता माहितीचा शोध आणि वापर याचा समावेश होतो.

Association of college and Research libraries (ACRL) has defined the “Information Literacy as the set of skill needed to find, retrieve, analyze and use information”.

माहिती साक्षरता म्हणजे एक अशी कला की, ज्यात संगणकाचा वापर कसा करावा आणि त्या माध्यमातून माहितीचे वेगवेगळे पैलू तांत्रिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तात्त्विक आणि त्याचा प्रभाव जाणणे म्हणजेच माहिती साक्षरता होय. कोणत्याही ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबविण्यापूर्वी त्यांची माहितीची गरज समजावून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरतेची गरज :-

२१ व्या शतकामध्ये प्रचंड प्रमाणात माहितीचा विस्फोट झालेला आहे. अशी माहिती विविध साधनांमध्ये दृकश्राव्य स्वरूपात प्रकाशित होत आहे. त्यातच माहिती तंत्रज्ञानामध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ होताना दिसते आहे.

आजचे तंत्रज्ञान उद्या कालबाह्य होत आहे. पारंपारिक स्वरूपाच्या ग्रंथालयांमध्ये बदल होऊन इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये, डिजिटल ग्रंथालये असे आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यातच सध्या आंतरशाखीय संशोधन होत असून एखाद्या विषयावरील संशोधनपद्धती, तंत्रे दुसऱ्या विषयामध्ये वापरली जात आहेत. या सर्व प्रश्नांमुळे माहितीचा वापर करणाऱ्या संशोधनामध्ये संभ्रमावस्था निर्माण झालेली आहे. त्यामुळेच माहिती साक्षरतेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विद्यार्थी, प्राध्यापक आणि वेगवेगळ्या विषयावर संशोधन करणारे संशोधक हे महत्त्वाचे वाचक असतात. त्या घटकांना वेगवेगळ्या विषयावरची पुस्तके तसेच माहिती हवी असते. शिक्षकांना शिकविण्यासाठी वेगवेगळ्या नवनवीन वाचन साहित्याची गरज भासते. ती गरज ग्रंथालयामधून पूर्ण व्हावी अशी वाचकांची अपेक्षा असते. यासाठी माहिती साक्षरतेच्या खालील घटकांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१. माहितीची गरज
२. माहितीची साधने
३. रोजच्या घडामोडींची माहिती
४. बैठका आणि कार्यशाळेत सहभाग
५. विकासाच्या वेगवेगळ्या संधीची गरज
६. नवीन माहितीची निर्मिती करणे
७. माहितीचे मूल्यमापन

माहिती साक्षरता आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालये :-

ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या नवीन वाचकांना ग्रंथांबद्दल सविस्तर माहिती देऊन त्यांच्यामध्ये वाचनाची गोडी तयार करण्याशिवाय ग्रंथालयांना तरणोपाय नाही. महाविद्यालयीन तसेच विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये कोणकोणती माहिती उपलब्ध आहे व ती माहिती कोणकोणत्या स्वरूपात आहे. त्या माहितीचा शोध कसा घ्यावा याची माहिती वाचकांना देणे आवश्यक आहे. आजचे युग हे इंटरनेटचे युग आहे. इंटरनेटद्वारे नवनवीन माहिती वाचकांना हवी असते. ती सेवा देण्याकरिता तयार असणे अशी भूमिका ग्रंथालयांची असली पाहिजे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील वाचक हा मोठ्या संख्येने विद्यार्थी असतो. त्यांना माहितीच्या संदर्भात साक्षर करण्यासाठी ग्रंथपालांनी वेगवेगळे उपक्रम राबविले पाहिजे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहिती ही प्रचंड प्रमाणात दररोज प्रकाशित होत असल्यामुळे ती ग्रंथालयात वेगवेगळ्या स्वरूपात साठवून ठेवल्या जाते. या साधनाची विद्यार्थ्यांला माहिती नसते. अशावेळी ग्रंथालयासंबंधी माहिती देणे हे महाविद्यालयीन ग्रंथपालाचे आद्य कर्तव्य असते.

माहिती साक्षरतेचे विविध पैलू :-

- ग्रंथालयात माहिती साक्षरता उपक्रम राबवित असताना पुढील घटकांचा समावेश करणे आवश्यक असते.
१. विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाबद्दल ग्रंथालय सेवांची तसेच ग्रंथालयाच्या विविध उपक्रमाची माहिती देणे.
  २. वाचक उदबोधन वर्ग चालविणे.
  ३. प्रत्येक विषयातील नवनवीन माहिती, संदर्भग्रंथातील माहितीचा उपयोग कशा पद्धतीने करावा यांचे मार्गदर्शन करणे.
  ४. ग्रंथ प्रदर्शन भरवून विद्यार्थ्यांना नवनवीन ग्रंथाची माहिती देणे.
  ५. विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा परीक्षा, नोकरीविषयक माहिती, स्वयंरोजगाराविषयी माहिती उपलब्ध करून देणे.
  ६. वाचन संस्कृती आणि लेखन संस्कृती विषयी महत्त्व विशद करणे.
  ७. विद्यार्थ्यांना भावी जीवनातील जबाबदाऱ्या समर्थपणे पेलण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
  ८. चालू घडामोडींचे ज्ञान प्राप्त करून देणे.
  ९. इंटरनेटचा वापर कसा करावा व इंटरनेटवरून माहिती कशी मिळवावी याचे मार्गदर्शन करणे.
  १०. ग्रंथालयातील बहिःशाल योजनांची माहिती देणे.

माहिती साक्षरता उपक्रमाचे फायदे :-

आजच्या जागतिकीकरणामुळे परदेशी विद्यापीठे आपल्या देशात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यासाठी उत्सुक आहेत व त्या दिशेने त्यांची वाटचाल सुरू आहे. या विदेशी शिक्षण संस्थांची स्पर्धा करण्यासाठी आपला विद्यार्थी शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम असणे आवश्यक आहे.

१. ग्रंथालयाची विद्यार्थ्यांचा सतत संपर्क राहत असल्यामुळे वाचन संस्कृती विकसित होईल.
२. विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूढावण्यास मदत होईल.
३. संशोधनासाठी ग्रंथालयाचा अधिकाधिक उपयोग होईल.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअध्ययनाची सवय लागेल.
५. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा उपयोग जास्तीत जास्त प्रमाणात होईल.

समारोप :-

भारतातील उच्च शिक्षणामध्ये दर्जा वाढविण्यासाठी ज्या गोष्टीची आवश्यकता आहे. त्यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये माहिती साक्षरता उपक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण होऊ शकेल. महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये माहिती साक्षरता उपक्रम मांडताना उच्च शिक्षणातील घटक, विद्यापीठ, महाविद्यालयाचे व्यवस्थापक, प्राचार्य व प्राध्यापक यांचेही मत जाणून घेणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयात ग्रंथपाल व काम करणारे कर्मचारी यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने माहिती साक्षरता उपक्रम प्रभावीपणे राबविता येऊ शकतो.

माहिती साक्षरता ही खरोखरच आयुष्यभरातील निरंतर शिक्षणाचे मूल आहे. इंटरनेटच्या उपलब्धतेमुळे माहिती साक्षरतेस आणखी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात प्रवाहाबरोबर चालणे फार गरजेचे आहे. जो थांबला तो संपला या करिता माहिती साक्षरतेची अतिशय आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. Deshmukh Prashant : An Analytical study of literature on Information literacy, library Herald, vol. 49(4) Dec. 2011.
२. बाहेती एस.आर., 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम, ज्ञानगंगोत्री २००७.
३. खेरडे मोहन, 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरता, ज्ञानगंगोत्री, ऑगस्ट २००७.
४. वीर डी.के.(संपा), 'ग्रंथपरिवार परभणी : मराठवाडा ग्रंथालय संघ २००५ संपादकीय सट्टे-आक्टों. २००५.

